

Ірина МЕЛЬНИЧУК,
orcid.org/0000-0002-5146-9453
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Маріупольського державного університету
(Київ, Україна) *i.melnychuk@mu.edu.ua*

ВІРШІ НА КЛЕЙНОДИ КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ У СИСТЕМІ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ ПОЕЗІЇ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

У статті розглядаються особливості геральдичних віршів, присвячених князям роду Вишневецьких. Увагу приділено особливостям представлених поезій авторства Ждана Білецького, Мелетія Смотрицького, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Петра Могилы. Аналізуються жанрово-стильова специфіка віршів на клейноди, основні образи, тлумачення авторами геральдичних символів, наявні мотиви, ідейне навантаження творів.

Геральдична поезія, маючи яскраво виражений аристократичний дискурс, суттєво сприяла формуванню ідеалу шляхетності. Герб слугував розпізнавальним знаком особи, формою соціального визнання і, відповідно, легалізації шляхетського походження. Геральдична поезія задовольняла своєрідний суспільний запит на національних героїв, це була форма впливу на громадянську свідомість, що потребувала вітчизняного пантеону героїв. Українські панегірики (до яких змістовно належали і геральдичні вірші) своїм завданням мали уславлення вельможних меценатів, завдяки яким отримувала розвиток освіта, засновувалися освітні осередки, центри книгодрукування.

Одним з найбільш впливових князівських родів українського походження XVI – XVIII ст., представники якого увійшли в історію як вправні воїни, відомі меценати, державні діячі, що відстоювали інтереси руської шляхти, її права і привілеї, права своїх підданих в тому числі в мовному та релігійному аспектах, є рід князів Вишневецьких.

До нашого часу збереглася низка геральдичних поезій кінця XVI – початку XVII, присвячених князям Вишневецьким, авторства Ждана Білецького, Мелетія Смотрицького, Кирила Транквіліона-Ставровецького та Петра Могилы. Корпус віршів на клейноди складається з творів, різних за жанровими особливостями: епіграм, частини погребальної поеми тощо. На рівні символіки образів більшість письменників вдається до тлумачення основних геральдичних символів клейноду, таких як Місяць, Зорі, Хрест, певний виняток становить епіграма на герб Ірини Могилы, де фігурують переважно геральдичні символи роду Могил – Мечі, Хрест, Лілея. Мужність, лицарська доблесть, служіння збройно Батьківщині, побожність, мудрість – такими, на думку авторів епіграм, є чесноти представників роду Вишневецьких.

Ключові слова: бароко, геральдична поезія, вірші на клейноди, панегірик, князі Вишневецькі.

Iryna MELNYCHUK,
orcid.org/0000-0002-5146-9453
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology
Mariupol State University
(Kyiv, Ukraine) *i.melnychuk@mu.edu.ua*

POEMS ON THE KLEINODS OF THE PRINCES OF VYSHNEVTSKY IN THE HERALDIC POETRY SYSTEM OF THE UKRAINIAN BAROQUE

The article examines the peculiarities of heraldic poems dedicated to the princes of the Vyshnevetsky family. Attention is paid to the features of the presented poems by Zhdan Biletskyi, Meletii Smotrytskyi, Kyril Tranquilion-Stavrovetskyi, and Petro Mohyla. The genre-stylistic specificity of the poems on kleinods, the main images, the interpretation of heraldic symbols by the authors, the main motifs, and the ideological content of the works are analyzed.

Heraldic poetry, having a pronounced aristocratic discourse, directly contributed to the formation of the ideal of nobility. Ukrainian panegyrics (to which heraldic poems also meaningfully belonged) had as their task the glorification of noble patrons, thanks to whom education received development, educational centers and book printing centers were founded.

One of the most influential princely families of Ukrainian origin in the 16th-18th centuries, whose representatives went down in history as skillful warriors, well-known patrons, statesmen who defended the interests of the Russian nobility, its rights and privileges, and the rights of its subjects, including linguistic and religious aspects, there is a family of Vyshnevetskyi princes.

Heraldic poetry of the late 16th and early 17th centuries, dedicated to the Vyshnevetskyi princes, whose authors were Zhdan Biletskyi, Meletii Smotrytskyi, Kyrylo Tranquilion-Stavrovetskyi, and Petro Mohyla, have been preserved to this day. The corpus of poems on kleinodes consists of works of different genre features: epigrams, part of a funeral poem, etc. At the level of the symbolism of the images, most writers resort to the interpretation of the main heraldic symbols of the kleinode, such as the Moon, the Stars, the Cross, a certain exception is the epigram on the coat of arms of Iryna Mohylyanka, which mainly features heraldic symbols of the Mogil family – Swords, Cross, Lily. Images of ancient mythology are also used as symbols of certain noble virtues. Courage, knightly prowess, military service to the Motherland, piety, wisdom – these are, according to the authors of the epigrams, the virtues of representatives of the Vyshnevetsky family.

Key words: baroque, heraldic poetry, poems on kleinodes, eulogy, Princes Vyshnevetsky.

Постановка проблеми. Головним предметом української геральдичної поезії були герби здебільшого шляхетських і магнатських родів. Таким чином, геральдичний вірш тісно пов'язаний із певним гербом й становить собою синтетичний жанр, що поєднує зображення (емблему) та віршовану панегіричну частину. Також геральдична поезія має яскраво виражений аристократичний дискурс, оскільки йдеться про формування ідеалу шляхетності, певного кодексу шляхтича. Факт наявності вірша на власний герб був формою визнання заслуг і чеснот «зацного» лицаря. Герб також слугував розпізнавальним знаком особи, формою соціального визнання і, відповідно, легалізації шляхетського походження. Геральдична поезія задовольняла своєрідний суспільний запит на національних героїв, яких потребувала громада. Українські панегірики (до яких змістовно належали і геральдичні вірші) своїм завданням мали уславлення вельможних меценатів, завдяки яким отримувала розвиток освіта, засновувалися культурні осередки, центри книгодрукування.

Одним з найбільш впливових князівських родів українського походження, представники якого протягом чотирьох століть посідали активну позицію в політичному, економічному і культурному житті Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої, був рід князів Вишневецьких.

Представники династії увійшли в історію як вправні воїни, що успішно протистояли татарським набігам, брали участь у значимих для своєї держави битвах, відстоювали інтереси руської шляхти, її права і привілеї, права своїх підданих в тому числі в мовному та релігійному аспектах.

Розширення землеволодінь Вишневецьких та вмиле господарювання забезпечувало фінансову могутність та посилювало політичний вплив роду, кошти витрачалися магнатами в тому числі і на зміцнення своєї влади та ваги в суспільстві. Так, одним із своїх обов'язків Вишневецькі бачили підтримку православної церкви. На початку XVII століття вони заснували відомі на сьогодні Лубенський Мгарський та Прилуцький Густинський монастирі, робили великі пожертви Києво-Печерському та Крехівському монастирям.

Маєтки магнатів, монастирі часто ставали осередками освіти та книгодрукування, що стимулювало розвиток емблематичної поезії, геральдичної зокрема. Вірші на клейноди почали з'являтися у друкованих виданнях, пояснюючи вміщений на початку чи наприкінці видання герб адресата передмови чи дедикації (присвяти), можновладця-меценета, фундатора, державця тощо. Так маємо збережений цикл гербовних поезій різного авторства і жанрової специфіки, присвячений роду князів Вишневецьких.

Аналіз основних досліджень. Серед вітчизняних літературознавців-медієвістів, які у своїх працях досліджували певні аспекти геральдичної поезії як явища, що перебуває на жанровому перетині поезії панегіричної та емблематичної, слід відзначити найперше таких дослідників, як Д. Наливайко, В. Соболев, В. Кречотень, М. Сулима, Д. Чижевський, В. Шевчук та інших. Результати їх наукових пошуків сформували ґрунтовну теоретичну базу для подальших історико-літературних студій в царині українського бароко.

Вагомий внесок у дослідження української шляхти XVI – XVIII століття, особливостей її світосприйняття, концепції «правильної влади» та шляхетського обов'язку у ранньомодерній Україні належить медієвістці Наталі Яковенко. Зокрема у своїй праці «Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття» науковиця торкається такого питання, як внесок геральдики у творення «території з історією», утвердження значимості національного пантеону шляхетських родів, роль панегіричної поезії у цих процесах (Яковенко, 2012).

Мета статті. Визначити особливості віршів на клейноди, присвячених представникам князівського роду Вишневецьких, з'ясувати своєрідність інтерпретації авторами геральдичного матеріалу, тлумачення основних образів-символів, художню специфіку наявних у поезіях мотивів.

Виклад основного матеріалу. До нашого часу зберіглася низка геральдичних поезій кінця XVI – початку XVII, присвячених князям Вишневецьким, авторства Ждана Білецького, Мелетія Смо-

трицького, Кирила Транквіліона-Ставровецького та Петра Могили.

Особливої могутності рід Вишневецьких сягнув з кінця XVI століття. Михайло Вишневецький (1529–1584) – військовий та державний діяч Великого князівства Литовського, Староста черкаський, гетьман Війська Запорозького реєстрового, сенатор Речі Посполитої. Відзначився у збройній боротьбі з татарськими набігами, у походах проти турків та московитів. Яскравими сторінками збройної звитяги Михайла Вишневецького стали походи на Астрахань (1570) за наказом Сигізмунда II Августа та Московське царство (1579) разом з Василем Костянтином Острозьким у складі війська короля Стефана Баторія. Разом з дружиною Гальшкою Зенович відомий як фундатор трьох православних монастирів. Михайло Вишневецький помер у віці 55 років і був з почетом похований у Києво-Печерській лаврі.

На смерть князя Ждан Білецький (шляхтич, що був придворним Михайла Вишневецького) пише жалобну поему «Epicedion», значне місце в якій приділяється збройним подвигам магната, з численними деталями подається опис Астраханської операції, що характеризує Вишневецького як сміливого, мудрого та кмітливого полководця-стратега. За звичай панегірики на смерть визначної особистості мають багатокомпонентну структуру. Так, і в «Epicedion» автор включає вірш на клейнод князя Михайла Вишневецького.

Ця поезія на відміну від більшості віршів гербовної поезії, що мають епіграматичний характер, достатньо розгорнута і розлога. Значну частину автор присвячує роздумам про природу справжньої шляхетності, зазначаючи, що давнє славне походження, звичайно, має значення, проте власну славу краще набувати власними добрими справами. Акцентує Білецький також на тому, що такі речі, як золото, багатство, є «тлін, порохня, болото» і вони не варті того, щоб витратити на них сили і час. Натомість важить добродіє, жертівність, служіння батьківщині, захист підданих, саме вони є шляхетськими чеснотами, які заповідали нащадкам засновники роду, вказуючи шлях до речей дійсно цінних. Наразі бачимо тут виразний мотив *vanitas vanitatum* – «марноти марнот», характерний як раз більше для поезії погребальної, аніж геральдичної.

Основний родовий герб Вишневецьких – герб «Корибут» (хрест з трьома хрестами, що стоїть на півмісяці, під яким розташована шестикутна зірка), оскільки рід походив від Дмитра Корибута, сина Великого князя Литовського Ольгерда Гедиміновича. Відповідно, найчастіше симво-

лами, навколо яких будуються вірші на клейноди Вишневецьких, є Хрест, Місяць і Зорі:

Герб у князя – три хрести, місяць, небо в зорях,
І про доблесть і про честь знаки ті говорять.

Ще за ними бачимо доблесть, стали віру,
Що її хоробрий князь береже допіру.

(Герби та трени, 2024: 107)

Білецький тлумачить символи гербоякнайвність у його володаря таких чеснот, як доблесть, честь, міць, сила, відвага та стала віра (православ'я). Наскрізним мотивом, що поєднує геральдичний вірш з основним панегіричним полотном «Epicedion», є уславлення князя як воїна, захисника і оборонця від «ординців проклятих» – татар, які щорічно тероризували українські землі набігами, шукаючи збагачення через захоплення ясиру. Підкреслюючи доблесть Вишневецького, автор вдається до використання зоонімів: як звір захищає своє гніздо від змія, так лицар боронить батьківщину від ворогів, змушуючи їх тікати «як зайців».

Син князя, Михайло Вишневецький, так само, як і його батько, був відданий військовій справі, брав участь у численних походах польсько-московських війн періоду Смути та у молдавських магнатських війнах. Проте слави набув як оборонець і покровитель православ'я – саме йому Мелетій Смотрицький присвятив свій «Тренос» – один з найпотужніших творів корпусу української поетичної літератури. Після прийняття Берестейської унії православна церква почала стрімко втрачати вірян з числа шляхетських родів, які переходили в католицизм, або приєднувалися до уніатської церкви. Ці роди зображені в «Треносі» в образі коштовних каменів, які мала в своїй короні Мати-Церква, і які вона втратила. У такій достатньо хисткій політичній ситуації Михайло Вишневецький залишався стійким прихильником православної віри, вступивши до Львівського братства.

Вірш на клейнод князя Михайла Вишневецького Мелетій Смотрицький вміщує у своїй книзі «Тренос», що вийшла друком у Вільно 1610 року. Герб, епіграму до якого подає письменник-полеміст, є багатокомпонентним: картуш під князівською короною розділений на чотири сектори мечем і пастирським посохом, у верхній частині розташовані герби «Корибут» та «Деспот» (півкільце, над ним – лицарський хрест), у нижній частині – герби «Леліва» (шестикутна зірка над місяцем) та «Корчак» (три срібні балки, кожна верхня з яких є довшою за попередню), у центрі герба у картуші – фігура кінного Святого Георгія, що списом вражає змія. Вважається, що саме зображення Св. Георгія на клейнодах руської шляхти замінювало польсько-литовську «Погоню».

Основними символами, на яких будується епіграма, є Місяць, Зірки та Хрест. Сяйво небесних світил тлумачиться як слава добродішних справ князів давнього роду. Смотрицький акцентує на тяглоті лицарства Вишневецьких, де нащадки продовжують справу предків – справу служіння Вітчизні, гідно тримають честь батьківського герба:

Бо дістали дістали презнатні ту славу предкове,
І дідичать тепер в ній нащадки чудово.

Служать в приклад той милій Вітчизні статечно,
І неважать мастки, здоров'я безпечно.

(Герби і трени, 2024: 109)

Чесноти Вишневецьких – мужність, жертвність і вірність ідеалам предків, на думку письменника, щедро винагороджуються заступництвом Небесних Сил: «Знак Хреста певний з того відтак вони мають» (Герби і трени, 2024: 109).

Князь Михайло Вишневецький помер близько 1616 року, отруєний у Молдавії під час причастя підісланим православним ченцем. Його дружину Раїну (Ірину), доньку молдавського господаря Єремії Могили за наказом короля Сигізмунда III Вази разом з малолітніми дітьми, Яремою та Анною було засуджено до вигнання.

Після смерті чоловіка шляхтянка успадкувала землі Вишневецьких і оселилася у волинських маєтностях, у Вишневці. Раїна Вишневецька негативно ставилася до утисків польсько-шляхетським урядом православної церкви, вона підтримувала православне духовенство, зокрема Ісаю Копинського, який виступав проти засилля католицької та унійної церков; у її маєтностях жив та працював Кирило Транквіліон-Ставровецький. Коштами Раїни були засновані і підтримувалися Густинський Свято-Троїцький та Мгарський Свято-Преображенський монастирі.

У 1619 році Кирило Транквіліон видає у Рохманові «Євангеліє учительне», збірку власних проповідей, виголошуваних у неділю та святкові дні. В окремих примірниках книги було вміщено дві поезії на клейноди роду Вишневецьких, одна з яких була присвячена Ірині (Раїні) Могилянці Вишневецькій.

Герб Раїни апелює до її походження – з роду молдавських господарів Могили. Герб у картуші під шоломом і князівською короною розділений на чотири сектори: у верхніх розміщено герби «Могила» (перехрещені шаблі – власний знак роду Могили) та «Деспот» (лицарський хрест напівкільці), в нижній частині розміщені Патріарший хрест та герб «Рох» (лілія на піраміді з трьох срібних балок). У центрі – картуш з зображенням голови Вола.

Геральдичні символи, на яких акцентує увагу автор – Мечі, Лілея і Хрест. Мечі постають як символ сміливості у лицарських справах, лілея

ж і хрест – як символ віри християнської. Увага акцентується на походженні адресатки – за Іриною Вишневецькою стоїть славний рід її предків – молдавських можновладців Могили. Успадковану мужність предків-захисників Ірина підкріплює своєю побожністю, що є, на думку, автора однією з найбільших її чеснот:

В домі тім щирая побожність проживає,

Слава ж безсмертна навіки процвітає.

(Герби і трени, 2024: 111)

В епіграмі на клейнод Вишневецьких-Корибутовичів Мелетій Смотрицький досить своєрідно осмислює значення основних символів герба – Місяця та Зірок, вписуючи у геральдичний твір філософський мотив вічності Всесвіту, колообігу життя в ньому («поки коло б'їжить непогамовнеє цього світа» (Герби та трени, 2024: 111) і наявності вічних цінностей на протигагу спокусам і марнотам. Так слава добрих справ – не підвладна часові, мудрість, побожність, цнота і лицарська звитяга були і залишаються основними чеснотами дому Вишневецьких.

Однією з найбільш яскравих епіграм на клейнод роду Вишневецьких є епіграма авторства Петра Могили, Київського митрополита, архімандрита Києво-Печерської лаври, засновника Києво-Могилянського колегіуму. Його вірш на герб князів Корибут-Вишневецьких було вміщено у книзі «Хрест Христа спасителя і кожного чоловіка», що вийшла у друкарні Києво-Печерської лаври 1632 року.

У поданому в друкованому виданні гербі Вишневецьких 1632 року спостерігаємо поєднання елементів гербів родів Корибутів та Могили. Так, зокрема, вміщений у картуші герб під княжою короною розподілений на чотири сектори: у верхній частині розташовано герби «Корибут» та «Деспот» (які ми вже зустрічали у попередніх версіях), у нижній частині – елементи клейнодів Могили: Волова голова та перехрещені шаблі (що мали місце у гербі Ірини Могилянки Вишневецької); у центральній частині у картуші наявне зображення Св. Георгія.

З наявних геральдичних символів автор зазначає тільки Місяць та Хрести, натомість вдаючись до використання численних образів античної міфології. Щоб підкреслити велич і славу роду Вишневецьких, він зображує їх щедро обдарованими такими античними божествами, як Фортуна (примхлива богиня Долі вірно служить Корибутам і завжди є на їхньому боці); Юнона (верховна богиня, дружина Юпітера, уособлює тут владу); Аполлон (сонцесяйний бог стріловержець і змієборець, бог пророцтв і мистецтва, цілитель, прихильник ладу і порядку) та Харити (супутниці Афродіти, богині Краси) вочевидь

тут розуміються Музи, покровительки мистецтв і наук (меценатська діяльність магнатів); згаданий також Марс, бог війни (війська доблесть Вишневецьких на теренах служіння Батьківщині). Таким чином, освічений читач у підтексті мав набагато ширший перелік характеристик – чеснот, якими автор панегірика наділяє адресатів, аніж якби він вдався тільки до тлумачення власне геральдичної символіки:

Що Юно, що Аполло, Харити що мали,
Все в герб отого дому достойно вкладали,
Тут місяць і хрести є, тут Марсова справа,
Значна є в савроматів з Вишневецьким слава.
(Герби і трени, 2024: 113)

Наразі також бачимо, що Вишневецькі тут постають у нерозривному зв'язку зі своїм народом. Задля збереження урочистого піднесеного тону панегірика автор вживає на позначення українського (руського) народу грецизм «савромати». За Геродотом савромати були нащадками шлюбів скіфів та амазонок, він відзначав войовничість цього племені та високий статус жінок у його соціальній структурі. Отже, у творі наявний також дискурс сарматського/савроматського міту, поширеного у XVI столітті у генеалогії багатьох шляхетських родів Речі Посполитої.

Висновки. Корпус віршів на клейноди, присвячений роду князів Вишневецьких, складається з творів, різних за жанровими особливостями: твори Мелетія Смотрицького, Кирила Транквіліона-Ставровецького та Петра Могили є епіграмами, вірш Ждана Білецького – частиною

погребальної поеми, має розлогий, розгорнутий характер. На рівні символіки образів більшість письменників вдається до тлумачення основних геральдичних символів клейноду, таких як Місяць, Зорі, Хрест, певний виняток становить епіграма на герб Ірини Могилянки, де фігурують переважно геральдичні символи роду Могили – Мечі, Хрест, Лілея. Мужність, лицарська доблесть, служіння збройно Батьківщині, побожність, мудрість – такими на думку авторів епіграм є чесноти представників роду Вишневецьких.

Петро Могила у своєму творі надає перевагу використанню образів античної міфології – богів-Олімпійців, які символізують чесноти Вишневецьких-Корибутів, перелік яких розширюється: до звитязтва в бою, мудрості додаються меценатська діяльність, державництво, Вишневецькі постають як наділені владою улюбленці Долі (Фортуни).

В поезії Ждана Білецького варто відзначити наявність характерного для погребальної барокової поезії мотиву «марноти марнот», протиставлення цінностям матеріального світу (багатство, золото) вічних людських цінностей тощо. Його увага фокусується на зображенні Михайла Вишневецького як мужнього і кмітливого воїна, оборонця українських земель від татарських набігів.

Таким чином, геральдична поезія культивувала героїко-патріотичну тематику, продукуючи шляхетський дискурс староукраїнської еліти, магнатських родів, що стояли в обороні православ'я та захищали землі і свій народ від загарбників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабич С. В. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук : 10.01.01 / Нац. акад. наук України. К., 2002. 20 с.
2. Гімни і трени. Українська геральдична та пропам'ятна поезія XVI – XVIII ст./ упор., вст.ст., прим., пер. Валерія Шевчука. К. : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2024. 560 с.
3. Крися Б. Світоглядні основи українського поетичного бароко. Українське бароко. За ред. О. Мишанича. К.: Академія України. 1993. С. 47–52.
4. Українська поезія. Кінець XVI – середина XVII ст. К., Nauk. dumka, 1978, 1992. 574 с. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto21.htm> (дата звернення 22.11.2024).
5. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. К.: Laurus, 2012. 472 с.

REFERENCES

1. Babych S. V. (2020) Tvorchist Meletii Smotrytskoho u konteksti rannoho ukrainskoho baroko [The creativity of Meletii Smotrytskyi in the context of early Ukrainian baroque]: Avtoref. dys. na zdob. nauk. stup. kand. filol. nauk: 10.01.01; Nats. akad. nauk Ukrainy. K., 2002. 20 s. [in Ukrainian].
2. Himny i treny. Ukrainiska heraldychna ta propamiatna poeziiia XVI – XVIII st. (2024) [Hymns and exercises. Ukrainian heraldic and commemorative poetry of the 16th - 18th centuries.]/ upor., svt.st., prym., per. Valeriia Shevchuka. K.: TOV «Vydavnytstvo «Klio», 2024. 560 s. [in Ukrainian].
3. Krysa B. (1993) Svithliadni osnovy ukrainskoho poetychnoho baroko. Ukrainiske baroko [Worldview foundations of Ukrainian poetic baroque. Ukrainian Baroque]. Za red. O. Myshanycha. K.: Akademiia Ukrainy. 1993. S. 47–52. [in Ukrainian].
4. Ukrainiska poeziiia. Kinets XVI – seredyna XVII st. (1978, 1992) [Ukrainian poetry. The end of the 16th – the middle of the 17th century]. K., Nauk. dumka, 1978, 1992. 574 s. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto21.htm> (data zvernennia 22.11.2024). [in Ukrainian].
5. Iakovenko N. (2012) Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiaвлен ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII stolittia [Mirrors of identity. Research on the history of perceptions and ideas in Ukraine in the 16th – early 18th centuries]. K.: Laurus, 2012. 472 s. [in Ukrainian].